

ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЯ ЯК ПРОЦЕС СИСТЕМНОЇ ПЕРЕБУДОВИ ПУБЛІЧНОЇ ВЛАДИ В УКРАЇНІ

DECENTRALIZATION AS A PROCESS OF SYSTEMIC RESTRUCTURING OF PUBLIC AUTHORITIES IN UKRAINE

У статті розглянута реформа децентралізації як процес системної перебудови публічної влади, позитивні наслідки та труднощі і загрози, які виникають на шляху реструктуризації територіальної форми організації влади в Україні. Досліджено процеси реформування місцевого самоврядування, зокрема, надання органам влади на місцях більшого обсягу прав у розпорядженні наявними ресурсами, посилення їх зацікавленості у збільшенні надходжень до місцевих бюджетів, пошуку додаткових джерел їх фінансування, їх дії щодо розвитку інфраструктури, стимулювання бізнесу, зміцнення матеріальної та фінансової основи функціонування населених пунктів. Проаналізовано роль, значення та проблеми у процесах фінансової децентралізації, визначено об'єктивну необхідність надання урядам нижчих рівнів більших прав щодо визначення обсягів податкових та небюджетних надходжень, залучення інвестицій, у тому числі у вигляді міжнародної грантової допомоги у реалізації місцевих програм та проектів. Зауважено на необхідність владному істеблішменту вищого й місцевого рівнів враховувати в процесі проведення реформи децентралізації загрози та ризики, що неминуче виникають у цій складній системній перебудові всієї структури публічної влади в Україні. Виокремлено основні види ризиків, що уможливають отримання негативних наслідків від дії владних інституцій, зокрема, ризик втрати стабільності макроекономічного регулювання, просторового поширення корупційної складової, некомпетентність управлінського персоналу на місцях, загрози надмірної регіоналізації, що провокують відцентрові тенденції, одержавлення функцій органів самоврядування, нерівномірну ресурсну потужність об'єднаних територіальних громад тощо. Зроблено висновок, що процеси децентралізації ще не набули у повній мірі системного характеру і, не зважаючи на формальну завершеність цієї реформи, потребують подальшого удосконалення на основі ґрунтовних наукових досліджень. У більшій мірі це стосується гармонізації відносин владних структур усіх рівнів, чіткого інституційного визначення їх прав та функцій, ресурсно-фінансового забезпечення територіальних органів самоврядування.

Ключові слова: публічна влада, децентралізація, реформа децентралізації в Україні,

територіальна організація влади, фінансова децентралізація.

The article discusses the decentralization reform as a process of systematic restructuring of public authorities, positive consequences and difficulties and threats that arise on the way to restructuring the territorial form of government organization in Ukraine. The processes of reforming local self-government, in particular, providing local authorities with more rights at the disposal of available resources, strengthening their interest in increasing revenues to local budgets, searching for additional sources of their funding, their actions on infrastructure development, business stimulation, strengthening the material and financial basis for the functioning of settlements, have been studied. The role, significance and problems in the processes of financial decentralization have been analyzed, the objective need to provide lower-level governments with greater rights to determine the volume of tax and non-budget revenues, attract investment, including in the form of international grant assistance in the implementation of local programs and projects, has been analyzed. It is noted that the need for higher and local authorities to take into account the threats and risks that inevitably arise in this complex systemic restructuring of the entire structure of public power in Ukraine in the process of decentralization reform. The main types of risks that make it possible to obtain negative consequences from the actions of the authorities are highlighted, in particular, the risk of loss of stability of macroeconomic regulation, the spatial spread of the corruption component, the incompetence of management personnel on the ground, the threat of excessive regionalization, provoking centrifugal trends, obtaining the functions of self-government bodies, uneven resource capacity of amalgamated hromadas, etc. It was concluded that the decentralization processes have not yet become fully systemic and, despite the formal completion of this reform, need further improvement on the basis of thorough scientific research. To a greater extent, this concerns the harmonization of relations between the authorities of all levels, a clear institutional definition of their rights and functions, and resource and financial support of territorial self-government bodies.

Key words: public authorities, decentralization, decentralization reform in Ukraine, territorial organization of power, financial decentralization.

УДК 35.071.6 (477)
DOI <https://doi.org/10.32843/pma2663-5240-2022.30.18>

Корнієнко О. С.
аспірант кафедри регіональної політики
Навчально-науковий інститут
публічного управління
та державної служби
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка

Постановка проблеми у загальному вигляді. Процеси реформування системи організації територіального самоврядування, публічної влади та управління в Україні розпочалися з часів проголошення її незалежності. Проте їх реалізація відбувалася надто повільно, передусім через відсутність консенсусу серед політичного істеблішменту щодо визначення векторів розвитку держави, як

у внутрішньому, так і в зовнішньому аспекті. Зокрема, це позначилося і на питанні вибору підходів до варіантів адміністративно-територіального поділу країни та організації влади на місцях.

У 2014–2015 рр., коли розпочався курс на децентралізацію, на перший план було висунуто пошук й визначення оптимальної моделі місцевого самоврядування, реструктуризації

територіальної форми організації влади в Україні, а саме проведення системних змін шляхом децентралізації публічної влади та управління. При цьому успішність децентралізаційних процесів багато в чому залежить, на наш погляд, від ступеня його наукового обґрунтування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання децентралізації і реформування місцевого самоврядування в Україні є предметом дослідження в роботах багатьох науковців, зокрема О. Бабич, О. Батанов, Т. Барановська, В. Борденюк, О. Васильєва, А. Гавриленко, В. Гладій, В. Гладій, Р. Демчик, П. Діхтієвський, Я. Журавель, Т. Забейворота, В. Кампо, В. Кравченко, В. Куйбіда, А. Лелеченко, П. Любченко, Р. Плющ, Г. Полосніченко, А. Самойленко, О. Скрипник, В. Тісногуз, А. Ткачук, С. Шевчук та інші.

Метою статті є визначення проблем, які виникли в процесі реформи децентралізації в Україні упродовж 2015–2021 рр., а також узагальнення і систематизація даних про здобутки та складності у її реалізації.

Виклад основного матеріалу. Реформа децентралізації, яка фактично розпочалася у 2015 р., стала одним із досягнень української влади останніх років і початком якісно нової, демократичної системи місцевого (територіального) самоврядування, в основі якої лежала зміна базового рівня адміністративно-територіального устрою шляхом створення об'єднаних територіальних громад (ОТГ), формування префектур та старостинських округів. Вбачаємо, що перші позитивні результати децентралізаційної реформи проявилися впродовж перших років її реалізації. Головними та очікуваними здобутками стало розширення владних повноважень органів місцевого самоврядування (ОМС), децентралізація системи податків та зборів, певна свобода дій у міжбюджетних відносинах, поява інфраструктурних субвенцій з центру, відкриття можливостей для новостворених громад щодо прийняття міжнародної грантової підтримки місцевих проектів і програм.

Вагомим результатом реформи вважаємо надання ОМС більшого обсягу прав у розпорядженні наявними ресурсами, у першу чергу, фінансовими. Разом з тим, відбулося посилення зацікавленості ОМС у збільшенні надходжень до місцевих бюджетів, знаходження додаткових, у тому числі небюджетних джерел їх наповнення.

Одночасно стали проявлятися складнощі й суперечності. Мова йде про недостатню поінформованість громадян щодо змісту як реформи місцевого самоврядування, так

і процесу фінансової (бюджетної) децентралізації. Суттєву негативну роль також відіграло прагнення певної частини чиновного та політичного істеблішменту на регіональному чи місцевому рівнях зберегти свій вплив, доступ до ресурсів та здатність до владних вказівок та розпоряджень. Однією із ключових проблем, що виникла із початку здійснення реформи, було забезпечення економічної і, насамперед, фінансової спроможності новостворених територіальних громад [1].

Реформа децентралізації в країні здійснювалася одночасно із проведенням секторальних реформ (медичної, освітньої, реформи адміністративних послуг та соціальної політики), і в процесі їх реалізації певні аспекти цих перетворень виявилися неузгодженими. До того ж, спостерігалася недостатня координація між інституціями на загальнодержавному рівні. Так, Міністерство розвитку громад та територій було визначено провідним органом влади, відповідальним за результати децентралізації, проте його дії не були узгоджені з галузевими реформами, які розроблялися та впроваджувалися на регіональному рівні іншими міністерствами [2, с. 17]. Складною і не зовсім очікуваною проблемою для новостворених ОТГ виявилася нестача висококваліфікованих спеціалістів та управлінців. Низька якість кадрового складу особливо проявила себе під час формування старостинських округів, коли до посади старости були висунуті об'єктивно високі кваліфікаційні вимоги. Також далася взнаки невисока кількість осіб з вищою освітою серед службовців місцевого самоврядування та депутатів місцевих рад (не більше двох третин) [3].

Найчастіше територіальні громади використовували фінансові ресурси для реалізації проектів із високою репрезентативністю (ремонт шкіл, будинків культури, фельдшерсько-акушерських пунктів), що мали на меті підвищити рейтинг голови громади задля виграшу у наступних виборчих перегонах. Поряд з цим було небажання працювати на залучення зовнішніх інвестицій для розвитку інфраструктури чи стимулювання бізнесу і, таким чином, «брати на себе додаткову відповідальність з невідомим соціальним ефектом» (за [2, с. 17–18]). Деякі ОТГ не вкладали отримані з бюджету гроші у розвиток, а зберігали їх на депозитних рахунках (за даними Мінрегіонбуду, у 2018 р. на банківських депозитах перебувало 0,5 млрд грн коштів бюджетів ОТГ) [4]. Як зазначають дослідники, нездатність освоєння коштів обумовлена процедурами приєднання нових громад, законодавчою неврегульованістю реформаційних процесів, а також відсутністю довгострокових планів щодо об'єднання

і фінансового регулювання, наявністю протидії зацікавлених сторін [5, с. 219].

Тим не менш можна говорити, що в цілому заходи в рамках реалізації реформи децентралізації публічної влади та управління в Україні були побудовані з акцентами на п'ять основних характеристик децентралізації, притаманних європейським країнам (рис. 1).

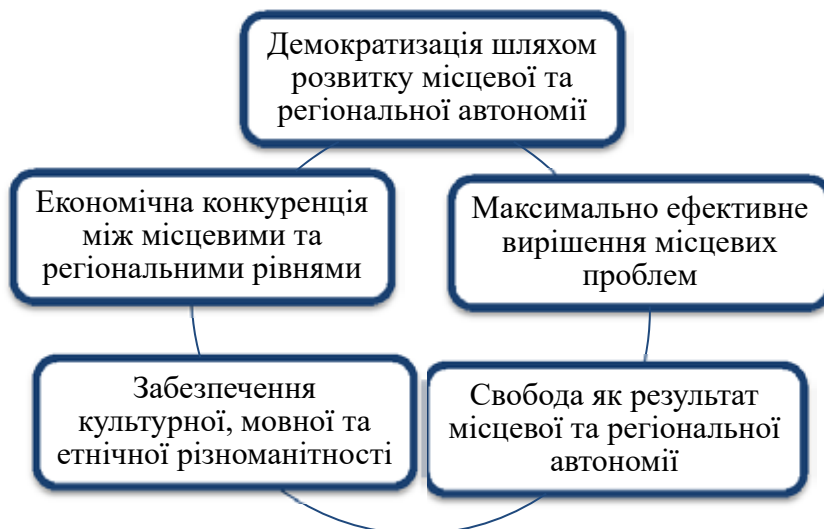
Активні системні зрушення в структурі публічної влади об'єктивно актуалізують питання безпечного розвитку країни в усіх сферах суспільного життя. Тому важливим стає врахування можливих ризиків та підтримання безпечного стану економічної системи. Адже неминуче виникають різного роду складнощі й проблеми, які потребують пошуку причин їх появи та надання науково обґрунтованих пропозицій щодо їх розв'язання. Переважна більшість із цих проблем має не лише теоретичний, концептуальний, а й практичний, управлінський характер і є наслідком недостатньої наукової розробленості системних засад реформування територіальної організації влади в Україні. Тому є зрозумілою певна непослідовність, суперечливість, незавершеність дій владних структур усіх рівнів, що знаходять свій прояв у ході реалізації реформи децентралізації.

Це можуть бути загрози, що «ідентифікується в бюджетній, податковій, митній, грошово-кредитній або інвестиційній сфері, вплив якої призводить до тінізації економіки та послаблення економічної безпеки держави» [7]; ризики політичної деструкції [8], які повною мірою проявилися на завершальному етапі формування ОТГ та утворення нових районів.

Об'єктивно реорганізація регіонального рівня адміністративно-територіального устрою країни потребувала від центральної влади більш виважених та системних кроків, оскільки територіальна регіоналізація уможливує появу відцентрових тенденцій і втрату керованості країною. Подібні загрози пов'язані з непередбачуваними наслідками не лише для системи публічної влади, але й для самої форми державного устрою України, та державності країни взагалі.

Одним з можливих заходів щодо пом'якшення або ж взагалі «зняття» можливих ризиків такого рівня може стати врахування географічного принципу у процесі реформування адміністративно-територіальних одиниць регіонального рівня. З цією метою науковцями запропоновано утворити так звані мегарегіони (Західний, Північний, Східний, Південний та Центральний), унаслідок чого існуючі на поточний момент регіональні центри об'єктивно утратять свій актуальний статус, залишившись адміністративними центрами районів. Є й інший варіант – згрупувати наявні регіони без порушення їхнього існуючого статусу в одинадцять територіальних утворень у вигляді певних земель за їхніми історичними та соціокультурними ознаками, що сприятиме їх міжрегіональній згуртованості та національній єдності [8].

Практичний аспект децентралізації визначався також явищами концентрації та централізації. Це виявляється, з одного боку, в укрупненні територіальних громад, з іншого – втрат, внаслідок об'єднання громад, владних повноважень сільськими, селищними, міськими радами

Рис. 1. Основні характеристики децентралізації в європейських країнах

Складено автором за матеріалами [6]

та їх зосередження в адміністративних центрах новостворених територіальних утворень. У процесі добровільного об'єднання територіальних громад деякі з адміністративних центрів районів набули статусу центрів ОТГ, але в шістьох з них центрами стали обласні центри, що створило певні переваги таким громадам. У такій ситуації виникає ризик нерівномірного ресурсного забезпечення і, відповідно, фінансових можливостей різних ОТГ, центрами яких, з одного боку, є великі міста, а з іншого – невеликі села та селища.

Процес децентралізації в Україні в цілому відбувався не у вертикальному напрямку (від центральних органів виконавчої влади до її регіональних та районних рівнів), а у горизонтальному (від органів державної влади до базових самоврядних одиниць). Унаслідок цього певні процеси в структурі публічної влади незбалансовані. Так, з'явилась тенденція, що новостворені ОТГ фактично перебирали на себе функції органів державної влади та ОМС районного рівня, що містить у собі небажаний ризик підміни самоврядних функцій управлінським впливом держави. Науковцями відзначено, що наявна модель децентралізації та деконцентрації публічної влади в Україні де-факто створює умови для входження місцевого самоврядування в структуру державного управління, що і обумовлює її тотальну залежність від держави [9, с. 13]. Децентралізаційні тенденції також провокують ризик послаблення здатності держави перерозподіляти доходи і багатство [10], адже закріплення за територіями певних доходів зменшує надходження до державного бюджету. Тобто виникають загрози незбалансованості місцевих бюджетів, що сприяє посиленню відмінностей між бідними регіонами і більш фінансово забезпеченими.

Безумовно, здобутком реформи є перенесення центру відповідальності за соціально-економічний розвиток території від органів державної влади до ОТГ, сприяє розвитку партисипативної демократії, розширенню участі громадян в управлінні розвитком місця проживання. Один з викликів є похідним від земельної реформи в частині перетворення сільськогосподарських земель на предмет їх купівлі-продажу, що може позбавити ОТГ значних фінансових надходжень. Інший обумовлений невизначеністю перспектив розвитку невеликих сіл, можливістю їх знелюднення внаслідок відірваності від центрів надання адміністративних та інших публічних послуг. Вже зрозуміло, що не зможуть бути успішними ОТГ, які сподіваються виключно на державну підтримку і не здійснюють необ-

хідних дій щодо формування належної інфраструктури, не переймаються питаннями створення нових робочих міст та розвитку підприємництва на сільських територіях.

В Україні в процесі реалізації реформи децентралізації об'єктивно склалися суттєві диспропорції у розмірах ОТГ та новостворених районів за їх площею та кількістю населення. Поряд з цим, крім значних економічних та демографічних диспропорцій між територіальними одиницями, існують і соціально-просторові диспропорції, зумовлені неоднаковим ресурсним потенціалом адміністративно-територіальних одиниць. Частково це було обумовлено тим, що впроваджувалися науково необґрунтовані заходи, відбувалось зловживання методами адміністративного втручання у процеси децентралізації тощо. Одним з наслідків цього стало певне ігнорування функції перерозподілу, яку мають виконувати органи територіального управління вищого рівня щодо нижчих. Зокрема, йдеться про можливість перерозподілу коштів і підтримки фінансово неспроможних ОТГ.

За концепцією реформи децентралізації номінально громади здатні ефективніше задовольняти специфічні потреби місцевих жителів. Проте на практиці існують певні регіональні відмінності, які зумовлені передусім різним рівнем соціально-економічного розвитку окремих ОТГ. Однією з важливих проблем децентралізації є втрата економічного ефекту від масштабу [10]. Йдеться про добре відоме й досліджене явище, коли за збільшення розмірів організації і кількості продукції, що випускається, витрати на одиницю продукції зменшуються. Така втрата ефекту проявляється, коли передача публічних послуг під управління і відповідальність місцевої влади створює додаткові витрати як для їх надавачів, так і для отримувачів, що пов'язано з відмінностями у їх наданні у різних територіальних утвореннях.

Щодо фінансової децентралізації, то вона є оцінкою адекватності адміністративно-територіального устрою держави [11, с. 129]; є поняттям, яке охоплює усю систему фінансової взаємодії між державою та органами місцевого самоврядування [12]. Її системне підґрунтя формується виходячи із податкової децентралізації, що передбачає розширення й зміцнення прав та повноважень місцевого та регіонального самоврядування щодо незалежного прийняття рішень і виконання делегованих державною владою повноважень формування територіальних бюджетів завдяки надходженням податків, зборів та інших обов'язкових платежів.

Методами є податкова деволуція (передача податкових повноважень органам місцевого

та регіонального самоврядування) та податкова децентрація, за якої «центральный уряд лише передає частину загальнодержавних податків, зборів та обов'язкових платежів до територіальних бюджетів у вигляді закріплених та регулюючих доходів» [13, с. 145]. Децентралізація бюджетних процесів охоплює сукупність заходів, спрямованих на розподіл доходів і видаткових повноважень між рівнями бюджетної системи, а також можливість формувати, затверджувати й виконувати бюджети, забезпечувати звітність і контроль. Фінансова децентралізація є більш широким поняттям, що включає в себе всю сукупність відносин щодо передачі фінансових ресурсів від центральних органів влади до органів місцевого самоврядування [12]. Окрім бюджетної децентралізації в неї входить також залучення місцевою владою позабюджетних коштів та недержавних фінансів як ресурсів соціально-економічного розвитку регіону. Власне, децентралізація й дозволила ОМС залучати додаткові фінансові ресурси, зокрема, із позабюджетних фондів, з Державного фонду розвитку, кошти міжнародних організацій під грантові програми чи проекти, а також отримувати добровільні внески громадян, кошти суб'єктів господарювання, що дає змогу забезпечити фінансову самостійність органів місцевого самоврядування у вирішенні власних самоврядних функцій та задоволення потреб місцевого населення.

Одним з ймовірних наслідків фінансової децентралізації є послаблення регулюючої ролі фіскальної політики держави, в результаті чого виникає ризик макроекономічної нестабільності. У процесі фіскальної децентралізації реформи мають обов'язково супроводжуватися посиленням контролю й відповідальності місцевого самоврядування [10].

З важливих проблем, загроз та складнощів децентралізації вбачаємо ситуацію з тіньовою економікою, оскільки створюється ризик просторового розширення корупційних схем на базовий рівень адміністративно-територіальних одиниць, чому також можуть сприяти тіньові операції із земельними ресурсами. Із метою підвищення ефективності діяльності держави щодо забезпечення економічної безпеки країни 28 січня 2021 р. було прийнято Закон України «Про бюро економічної безпеки України», серед основних завдань якого зокрема визначено [7]: виявлення зон ризиків у сфері економіки шляхом аналізу структурованих і неструктурованих даних; оцінювання ризиків і загроз економічній безпеці держави, напрацювання способів їх мінімізації та усунення; надання пропозицій щодо внесення змін до нормативно-правових актів із питань

усунення передумов створення схем протиправної діяльності у сфері економіки. Цей процес об'єктивно супроводжується труднощами та ризиками, які мають враховувати усі його актори, як вищі ешелони влади, так і органи місцевого самоврядування, суб'єкти господарювання та громадяни країни заради забезпечення успішного соціально-економічного розвитку держави.

Висновки. Реформа децентралізації в Україні є фактично завершеною, свідченням чому є проведення у 2020–2021 р. виборів до усіх рад ОТГ та старостинських округів, законодавче оформлення нового адміністративно-територіального устрою на субрегіональному та локальному рівнях.

У результаті проведеного дослідження можна зробити висновок, що децентралізація публічної влади в Україні є системним процесом реструктуризації територіальної організації влади та управління, що має позитивну мету демократизації суспільства та підвищення ефективності забезпечення населення суспільними товарами та послугами.

В умовах децентралізації публічної влади та управління, збереження безпечного соціально-економічного та політичного розвитку є важливою національною метою, що дає змогу зберігати стійкість до внутрішніх і зовнішніх загроз і здатність задовольняти зростаючі суспільні потреби особи, сім'ї, суспільства, держави. В процесі децентралізації публічної влади у різних сферах суспільного життя виникають труднощі, загрози та ризики, які з'являються внаслідок недосконалого наукового обґрунтування або практичної реалізації процесів реформування територіальної організації влади. Тому подолання наслідків прояву існуючих загроз безпечному соціально-економічному та політичному розвитку України в умовах розширення владних повноважень самоврядних інститутів є важливим завданням як центральної, так і місцевої влади.

Визначено, що за період проведення децентралізації нормативно-правова база реформи зазнала суттєвих змін, передусім тих, що стали підставою для трансформації фінансових відносин у країні та її регіонах. Внаслідок цього протягом останніх років спостерігається посилення рівня фінансової децентралізації місцевих бюджетів, обумовлене змінами до бюджетного та податкового законодавства, які стимулювали органи місцевої влади до розширення власної дохідної бази. Водночас слід зазначити, що в Україні процеси фінансової децентралізації хоча й набули незворотного характеру, але ще не мають системної завершеності.

Перспективи подальших досліджень розглянутої теми полягають насамперед у з'ясуванні позицій політичних акторів різних рівнів у нових умовах; вивченні трансформації системи взаємодії між керівництвом ОТГ та районною, обласною і центральною владою, а також бізнес-структурами. Потребують поглибленого розгляду зміни форм і цілей діяльності політичних партій на локальному рівні, особливостей їх участі у роботі рад ОТГ та виборчих кампаніях. Наукового аналізу потребують проблеми, пов'язані з відсутністю законодавчого оформлення та реального розподілу повноважень між радами ОТГ і структурами влади на районному рівні, розуміння чинників та факторів, що впливали на гальмування реформи.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Про затвердження Методики формування спроможних територіальних громад. Постанова Кабінету Міністрів України від 08 квітня 2015 р. № 214. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/214-2015-%D0%B-F#Text>
2. Солодкий С., Левонюк Т., Баласанян В. та ін. Взаємозв'язок між децентралізацією та європейською інтеграцією. [Б.м.], 2020. 30 с. URL: http://neweurope.org.ua/wp-content/uploads/2020/02/Decentralization_ukr_web-2.pdf
3. Жук В. Напрями розвитку та зміцнення управлінського потенціалу органів місцевої влади. URL: <http://old.niss.gov.ua/Monitor/Julio8/01.htm>
4. Голуб А. Подолати владу у владі. URL: <https://tyzhden.ua/Politics/225224>
5. Бевз Т. А. Специфіка здійснення реформ місцевого самоврядування та територіальної організації влади в регіонах України: здобутки і прорахунки. *Демократизація політичних інститутів і суспільний розвиток в Україні* : збірник наукових праць / за ред. О. О. Рафальського. О. М. Майбороди. Київ : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2019. С. 187–231.
6. Пігуль Н., Люта О. Зарубіжний досвід проведення децентралізаційних реформ. *Гроші, фінанси і кредит*. 2016. Вип. 9. С. 684–686.
7. Про бюро економічної безпеки України : Закон України від 28 січня 2021 р. № 1150-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1150-20#Text>
8. Павлов О. І., Кушнір О. І. Ризики безпечного соціально-економічного та політичного розвитку України в умовах децентралізації публічної влади та управління. *Причорноморські економічні студії*. 2021. Вип. 66. С. 39–45.
9. Батанов О. В. Місцеве самоврядування в умовах глобалізації. *Міждисциплінарні гуманітарні студії. Серія : Правничі науки*. 2014. Вип. 1. С. 5–13.
10. Бризіцький М. Ризики децентралізації. URL: <https://decentralization.gov.ua/news/columns/11589>
11. Бориславська О., Заверуха І., Школик А. та ін. Децентралізація публічної влади: досвід європейських країн та перспективи України. Центр політико-правових реформ. Київ, 2012. 212 с.
12. Цимбалюк І. О. Сутнісна характеристика фінансової децентралізації та її вплив на формування доходів місцевих бюджетів. *Регіональна економіка*. 2019. № 4. С. 113–119.
13. Волохова І. С. Податкова децентралізація та методологія визначення її ступеня. *Вісник соціально-економічних досліджень* : зб. наук. праць. 2012. Вип. 3(2). С. 144–150.